УДК 94(516)

Г.Т. Хәйруллин

НӘБИҖАН ТУРСУН ТАТАРЛАРНЫҢ КӨНЧЫГЫШ ТӨРКЕСТАН РЕСПУБЛИКАСЫН ТӨЗҮ ӨЧЕН КӨРӘШҮЕ ТУРЫНДА (1944–1949)

Статья посвящена борьбе татар за создание свободной Восточно-Туркестанской республики в Синьцзян-Уйгурском автономном районе Китая в 40-е годы прошлого столетия. Раскрыта роль представителей татарского народа в революционных событиях того периода. Описаны боевые действия партизанских отрядов против гоминдановских войск. Указаны татары, принимавшие активное участие в боях, занимавшие ответственные посты в Восточно-Туркестанской республике. Источником для написания статьи послужил материал VII тома исследования Набижана Турсуна «Всеобщая история уйгуров».

Ключевые слова: Восточный Туркестан, Синьцзян, республика, Кульджа, гоминдан, восстание, народ.

The article is devoted to the struggle of the Tatars for the creation of a free East Turkestan Republic in the Xinjiang Uygur Autonomous Region of China in the 40s of the last century. The role of representatives of the Tatar people in the revolutionary events of that period is revealed. The combat operations of partisan detachments against the Kuomintang troops are described. The Tatars who took an active part in the battles, who held important positions in the East Turkestan Republic are indicated. The source for writing the article was the material of the VII volume of Nabizhan Tursun's study «The General History of the Uyghurs».

Keywords: East Turkestan, Xinyiang, republic. Ghulja. Kuomintang, uprising, people.

Кытай Халык Республикасының төньяк-көнбатыш ягында Синьцзян-Уйгур автономияле районы бар. Монда хәзер дә биш мең тирәсе татар яши. Алар үзләренең татарлыгын югалтмаган, телләрен, татар гореф-гадәтләрен саклап гомер итә; бередәге татар яшьләре тарихи ватаныбыз Татарстанда, Казан шәһәрендә белем алуны хуп күрә, гаилә корып, төпләнеп яшәп калучылар да юк түгел. Менә шул татарларның ата-бабалары узган гасырның катлаулы 30–50 нче елларында үзләре өчен татарга хас туры юл тапканнар.

Танылган галим Нәбиҗан Турсун «Уйгурларның гомуми тарихы» дип аталган күптомлыгын укучыларга тәкъдим итте. 1995 елда Мәскәүдә докторлык диссертациясе яклаганнан соң, тарихи китаплар авторы Н. Турсун Россия, Америка, Кытай, Төркия, Франция, Казакъстан һәм башка илләр университетларында лекцияләр укыган. Күптомлык шул ук проблемаларга багышланган башка әсәрләр арасында иң тулысы, иң тәфсиллесе һәм системалысы дип танылган. Ул киң аудиториягә билгеле булмаган архив материалларына нигезләнүе белән аерылып тора. Әсәрнең җиденче томы Көнчыгыш Төркестан

Республикасы төзелүгә һәм шул чорларда булган вакыйгаларны тасвирлауга багышланган. Автор күпсанлы тарихи чыганакларга, шул исәптән Россия, Кытай архивлары һәм матбугаты материалларына, хәрәкәттә катнашучыларның хатирәләренә таянган. Бу төбәктә яшәгән халыкның гоминданга каршы хәрәкәте милли-азатлык революциясе дип бәяләнгән. Татар халкы вәкилләренең шул чорда тоткан урынын, шул вакыттагы вакыйгаларга катнашын югарыда күрсәтелгән китапка таянып күзаллауның татар тарихы өчен әһәмияте зур булырга мөмкин.

XIX гасыр дәвамында Кытайда, Тәңретау (Тянь-Шань) тау системасы тирәсендә күпсанлы восстаниеләр, беренче нәүбәттә, мөселманнарның милли изүгә каршы протестлары булып торган. Россия архивларында сакланган материалларга караганда, 1923–1925 елларда ук шушы төбәктә (бигрәк тә Кашгар, Аксу, Колҗа шәһәрләрендә) милли азатлык яулап алуны максат иткән оешмалар эшләгән. Колҗа шәһәрендә барлыкка килгән «Көнчыгыш» оешмасы әгъзалары хәтта Коммунистик интернационал агентлары белән дә элемтәгә кергәннәр. 1931 елда мөстәкыйль Уйгур дәүләтен кору өчен кораллы көрәш башланган. Нәкъ шул көрәш нәтиҗәсендә Көнчыгыш Төркестан Ислам Республикасы игълан ителгән дә. Кызганычка каршы, Советлар иле җитәкчелеге бу очракта Япония һәм Бөекбритания мәнфәгатьләре гамәлгә ашырыла, дип исәпләгән. Шуңа күрә Кызыл Армия атлы гаскәре, дәүләт чиген үтеп кереп, восстаниене тар-мар итүдә катнашкан, совет гаскәрләренең бер өлеше Кумулда урнашып калган. Җирле халыкның хәтерендә Советлар Союзы ирекле яңа дәүләт – Көнчыгыш Төркестан Ислам Республикасын һәм аның атаклы баһадирларын юкка чыгаручы буларак сакланган.

Әмма Синьцзян төбәгендә бәйсезлек идеясе һәм азатлыкка омтылыш югалмаган. Тора-бара мондагы шәһәрләрдә яшерен оешмалар күренгәли башлаган. Алар барыннан да элек агитация һәм пропаганда эше белән шөгыльләнгәннәр. 1944 елда чыгарылган листовкада: «Борынгы заманнардан бирле уйгурлар, таранчылар, казакълар, үзбәкләр һәм татарлар шушы җирләрдә яшәгән, – диелә. – Бүген дә аларның нәселләре монда гомер сөрә. Бу территория уйгурларныкы һәм башка төрки халыкларныкы». Көнчыгыш Төркестан революциясенә катнашкан уйгурлар, казакълар, кыргызлар, үзбәкләр һәм татарлар – тугандаш халыклар, төркиләр, кытайларга этник яктан да, мәдәни яктан да охшамыйлар. «Көнчыгыш Төркестан – уйгурларның һәм башка тугандаш төрки халыкларның ватаны», – дип нәтиҗә ясалган [Турсун, б. 35]. Шуны да өстәргә кирәк: татарларның борынгы заманнардан бирле Азия җирләрендә яшәгәнлеге академик М.З. Зәкиев, тарих фәннәре кандидаты М.И. Ерзин һәм башка галимнәрнең хезмәтләрендә дә чагылыш таба.

Текстта колонияләштерү чорындагы сәясәтнең ислам динен кысуга, мөселманнарны халык дошманы рәвешендә сыйфатлауга юнәтелгән булуы ассызыкланган. Шушы төбәктә яшәүче күпчелек

халыкларның мөселман булуларын исәпкә алганда, бу листовканың халыкка тирән тәэсир ясавы бәхәссез.

«Без ни өчен көрәшәбез?» дип аталган агитацион материалда көрәшнең төп максаты күрсәтелгән: «Без үзебезнең Көнчыгыш Төркестанда кытайлар хакимлеген һәм безнең территориядә кытай тиранлыгының бөтен чыганакларын юк итү өчен көрәшәбез. Көнчыгыш Төркестанның чын хуҗалары – уйгурлар, казакълар, кыргызлар, татарлар, үзбәкләр, шулай ук кытай изүеннән җәфа чигүче монголлар һәм кытай милләтенә карамаган башка халыклар. Милли азатлык оешмасы Көнчыгыш Төркестанда бөтен милләтләр арасында чын тигезлеккә ирешү өчен көрәшә». Ул түбәндәге юллар белән тәмамлана: «Һәркем үзе сайларга тиеш: азат һәм бәхетле булып яшәргәме, яки кытай изүе астында интегүне дәвам итәргәме». Шунда ук кешеләрне көрәшкә кушылырга чакыру яңгырый: «Ходай Тәгалә безнең яклы һәм аның рәхиме безнең белән» [Турсун, б. 122–124].

Бу вакыйгаларда үзбәк һәм уйгур яшьләре тарафыннан 1944 елның апрель аенда Колҗа шәһәрендә оештырылган «Азатлык җәмгыяте»нең роле зур булган. Оешмага кергән кешеләрнең күпчелеге Россиядә туып, СССРда укыганнар. Идеологик яктан каршылыклар шактый булса да, оешма әгъзалары гомуми гоминданга каршы көрәш идеясе нигезендә берләшә алганнар. Милли изүдән азат булу һәм мөстәкыйль Көнчыгыш Төркестан Республикасын (КТР) төзү төп максат итеп куелган.

Оешманың рәисе – милләте буенча үзбәк Алихан Тура Шакирходжаев (1885–1976) Токмак шәһәрендә (Кыргызстан) туып-үскән. Советка каршы хәрәкәттә катнашуда гаепләнеп, кулга алынган; тоткынлыктан качып киткән һәм Синьцзянга барып чыккан. Ислам дине кагыйдәләрен һәм Изге Корьәнне яхшы белүе аркасында биредә мулла булган һәм җирле халык арасында зур абруй казанган.

1944 елның июль аенда Колҗа шәһәрендә яшерен рәвештә «Азатлык очкыны» газетасы чыга башлый. «Азатлык оешмасы» җитәкчелегендәге редакциянең эшендә мондагы зыялыларның күренекле вәкилләре, шул исәптән танылган журналист, татар егете Хәбиб Фазылҗан улы Юничи дә (1906–1945) катнаша. Колҗада туып-үскән бу егет Россиядә, Төркиядә, Германиядә укыган. Монда ул уйгур телендә газеталар бастыру белән шөгыльләнгән, халык арасында белемле, зыялы шәхес булып танылган, революцион хәрәкәттә актив катнашкан, соңрак КТР хөкүмәте составына кергән.

Газета материаллары азатлык идеяләре, төрки халыкларның изелүгә каршы көрәше, бердәмлеккә өндәү белән сугарылган. Шуңа күрә бу материаллардагы фикерләр башка басмаларда да яңгыраш ала. Мисал өчен, «Көрәш» журналының 1946 елгы бер санында Мөхәммәт Иминнең «Без революция ясарга хаклыбыз» исемле мәкаләсе басылган. Анда болай диелгән: «Гоминдан партиясе оешу белән үк... Көнчыгыш Төркестан халыкларына басым көчәйде. Безгә каршы сәяси, икътисади, социаль изү белән генә канәгатьләнмичә, безнең милли

структурабызны җимерү, ассимиляцияләү, тарихтан исемебезне алып ташлау хәрәкәте башланды». Көнчыгыш Төркестан халкын, бигрәк тә төрки халыкларны – уйгурларны, казакъларны, кыргызларны, үзбәкләрне, татарларны «Кытай колонизаторлары «исламлаштырылган кытайлар» дип атыйлар», төрки халыклар икәнлеген танымыйлар» [Турсун, б. 30]. Менә шушы факторлар 1944–1949 еллардагы революциянең төп сәбәпләрен тәшкил иткән дә инде.

«Азатлык оешмасы» үзенең сәяси программасын игълан иткән. Берничә мәртәбә тикшерелгән әлеге программаның да авторы Х. Юничи булган. Программада кораллы көрәш башлау, Кытай колониаль идарәсен юкка чыгару, милләтләрнең тигез хокуклыгын тәэмин итү, халыкның тормыш-көнкүрешен рәтләү, хатын-кызларның хокукларын тәэмин итү, мәгариф эшләрен җайга салу, бөтен Көнчыгыш Төркестан территориясен азат итәрлек регуляр Милли Армия төзү һәм башка шундый мәсьәләләр куелган. Әйтергә кирәк, Хәбибнең бертуган энесе Айтуган – шушы программа басылган «Азатлык очкыны» газетасын таратучыларның берсе. Соңрак ул Көнчыгыш Төркестан Республикасы Милли Армиясе подполковнигы хәрби дәрәҗәсен ала, полк командиры була. А. Юничев гомеренең соңгы елларын Алма-Ата шәһәрендә үткәрә, мондагы татар милли-мәдәни хәрәкәтендә актив катнаша.

Бу программа җирле халыкка гаҗәеп көчле йогынты ясаган. Күп урыннарда «Хәрби-революцион группалар, комитетлар» оештырыла башлаган, партизан отрядлары төзелгән. Соңрак әлеге программа «Бәйсезлек декларациясе»нең нигезенә салынган.

Кытайдагы хәлләр турында совет консуллары Мәскәүгә хәбәрләр җибәреп торганнар. Колҗа һәм Чөгүчәк шәһәрләрендә яшерен оешмалар барлыкка килә башлаган вакытта да Советлар Союзы Кытай мәсьәләсен күз уңында тоткан. 1943 елның маенда Мәскәүдә Коммунистлар партиясе Политбюросы «Синьцзянда Шен Шицайга каршы милли-азатлык хәрәкәтенә ярдәм күрсәтү» турында махсус карар кабул иткән.

Совет гаскәрләренең Көнчыгыш Төркестан Ислам дәүләтен тар-мар итүдәге ролен искә алып, хәрби ярдәмне башка бер төбәктә күрсәтү уңайрак булыр, дип табылган. Шуңа күрә Советлар Союзы җитәкчелеге хәрби кутәрелешнең Или һәм Тарбагатай өлкәләрендә башланып китүен хуплаган. Чынлап та, бу төбәктә яшәгән халык күбесенчә совет хакимлеге тәэсиренә бирелгән булган. Биредә яшәгән халыкларның милли составына килгәндә, 1944 елда анда өч миллионнан артык уйгур, 440 меңгә якын казакъ, 222 меңнән артык кытай, 100 меңгә якын дунган, 6 мең чамасы кыргыз, 6 меңләп татар һәм башка милләт вәкилләре яшәгән.

Л.П. Берия үткәргән киңәшмәдә махсус төркем төзү турында карар кабул ителгән. Генерал В.С. Егнаров җитәкчелегендәге махсус төркем Синьцзян партизаннарына булышу мәсьәләсен хәл итәргә һәм аларга Урта Азиядәге совет республикаларының ярдәмен дә

оештырырга тиеш булган. Махсус төркемнең штабы Алма-Атада урнашкан. Тиз арада Алма-Ата, Ташкент, Фрунзе шәһәрләрендә хәрби курслар оештырылган. Монда булачак восстаниене көчәйтерлек кадрлар әзерләү күз алдында тотылган.

Шуның белән бергә, Колҗа азат ителгәнче, СССР баш күтәрүчеләргә ачыктан-ачык ярдәм күрсәтмәгән. Әмма хәрби курслар үз эшләрен дәвам иткән. Мәсәлән, Фатих Мөслимов төркеме дә – Алма-Атадагы курс курсантлары. Алар 1944 елның августында Кытайның Или өлкәсенә үтеп кергәннәр. Төркемнең бурычы мондагы кораллы восстаниегә җитәкчелек итүдән гыйбарәт булган. Фатих Мөслимов төркеменә Хәмит Мөслимов белән Рафик Байчурин да кергән (икесе дә Фатихның якын туганнары: Хәмит – Фатихның бертуган абыйсының улы, Рафик – бертуган апасының улы). Төркем командиры Фатих Мөслимов Или өлкәсенең нәкъ шушы төбәгендә гомер кичергән, монда ул сәүдә эшләрен оста оештыручы булып танылган, тирә-юньдә таныш-белешләре дә байтак булган. Кытай хакимлеге ягыннан басым көчәйгәч, Фатих үзе 1943 елда Советлар Союзына чыгып качкан, гаилә әгъзалары, якыннары төрмәгә утыртылган.

Аның нәкъ менә шушы төбәккә отряд белән килеп урнашуы, әлбәттә, тиккә генә булмый. Отряд әгъзалары уйгур һәм казакъ телләрен яхшы белгәнлектән, җирле халык арасында агитация эшләре җәелдерәләр. Яшерен киңәшмә уздырып, нигездә, корал һәм атлар табу белән бәйле практик мәсьәләләрне хәл итү юлларын табалар. Казакъ егетләре агалы-энеле Әкбар һәм Сәит Есбосиннар атлар мәсьәләсен үз өсләренә алалар. Әкбар – Фатихның күптәнге танышы. 1944 елның башында ук ул, Советлар иле территориясенә үтеп, Фатих белән күрешкән, Фатихның киңәше белән монда кайтып, агитация-пропаганда белән шөгыльләнгән.

Ниһаять, 70 кә якын ир-ат, берләшеп, партизан отряды төзиләр. Әлеге беренче партизан отряды 1944 елның 14 августында оешкан, 17 августта Фатих Мөслимов восстаниенең башлануын игълан иткән. Н. Турсун фикеренчә, восстаниене башлап җибәрүчеләр ун кеше булган: биш уйгур, ике казакъ һәм өч татар (Фатих Мөслимов, Рафик Байчурин, Хәмит Мөслимов). Гоминданчылар хакимияте боларга «алты бандит» исемен тагып (Фатих, Әкбар, Гани, Осман, Нур, Хошур), Нилки районына атлы гаскәр җибәргән. Фатих Мөслимовны һәм Корбан Борханидиновны тотучыларга премия бирү турында игълан ителгән (һәр партизан өчен – берәр мең сарык бәясе). Шул арада гоминданчы солдатлар белән бәрелешләр булган, партизаннар трофей сыйфатында корал таба башлаганнар. Отрядтагы кешеләрнең саны йөзгә җиткән. Партизаннарны танытырлык беренче җиңүләр дә күренгән: Акташ поселогында Хәмит Мөслимов җитәкчелегендәге партизаннар гоминданчыларның бер ротасын тар-мар иткән.

Гоминданчылар армиясе белән бәрелешләр туктап тормаган. Әмма Фатих Мөслимов һәм аның хәрби иптәшләре һәрвакыт җиңү

юлын, кирәк вакытта партизаннарның гомерен саклап, качып китү юлларын таба белгәннәр. Аларның даны артканнан арта барган, Фатих Мөслимовны, Гани Маматбакины, Әкбар Есбосинны Фатих-батыр, Гани-батыр, Әкбар-батыр дип атап йөртә башлаганнар. Отрядка казакълар, уйгурлар, кыргызлар, татарлар кушылган, соңрак руслар да өстәлгән, партизаннарның саны алты йөзгә җиткән. Хәзер инде аларны дөрес итеп оештыру таләп ителгән. Командир боерыгы нигезендә Хошур Мамутов партизаннарны корал һәм башка кирәк-ярак белән тәэмин итү өчен җаваплы итеп тәгаенләнгән; гомуми оештыру мәсьәләләрен хәл итү Хәмит Мөслимовка һәм Рафик Байчуринга йөкләнгән. Фатих-батыр бөтен гаскәрнең башында торган, партизаннар өч отрядка бүленгән: отряд командирлары – Гани-батыр, Рафик Байчурин һәм Әкбар-батыр. Сентябрьнең ахырларында өч отряд өч яктан Мазар поселогына һөҗүм итеп, гоминданчыларның бер батальонын тар-мар иткән.

Партизаннарның уңышлары Советлар Союзы җитәкчелегенең дә игътибарыннан читтә калмаган. Л.П. Берия үзенең рапортында партизан отряды командиры хакында түбәндәгеләрне яза: «Фатих Мостафа улы Мөслимов 1906 елда туган. Милләте буенча татар. Бала чагыннан ук Колҗада яшәгән. 1926 елда СССР гражданлыгын алган» [Турсун, б. 136]

1944 елның 5 октябрендә 1600 кеше катнашында (партизаннар, мондагы аксакаллар һәм башка танылган шәхесләр) зур җыелыш үткәрелгән. Шунда Фатих Мөслимов халыкка Нилки шәһәрен азат итүнең әһәмиятен аңлаткан. Шул ук көнне командирларга өч тарафтан Нилки шәһәренә юнәлергә боерык бирелгән. Нилки шәһәрен яулап алу планы буенча беренче рәткә Гани-батыр отряды куелган; икенче (агалы-энеле Есбосиннар) һәм өченче отрядларның (Рафик Байчурин) һөҗүм итү юнәлешләре билгеләнгән. Шуңа өстәп, хәрби инструкторларның махсус төркеме оештырылган (Хәмит Мөслимов, Рафик Байчурин һ.б.). Нилки шәһәре өч яктан урап алынган һәм шәһәр өчен сугыш башланган. Берничә көн дәвам иткән сугыш 8 октябрьдә партизаннарның җиңүе белән тәмамланган. Гоминданчылар гаскәрендә хезмәт иткән кырыкка якын уйгур егете шунда ук партизаннарга кушылган. Нилки төрмәсендәгеләр күпләп азат ителгән, алар арасында соңрак КТРның күренекле хезмәткәрләре булачак кешеләр дә булган. Нилки сугышында партизаннар байтак кына трофей да (мылтыклар, маузерлар һ.б.) кулга төшергәннәр.

Сугыш тәҗрибәләре җитешмәүгә дә карамастан, баш күтәрүчеләр –партизаннар – батырларча көрәшкән. Аларның иң зур җиңүләренең берсе – Суйдун шәһәрен азат итү. Бу хакта Мәскәүгә җибәргән докладында генерал В.С. Егнаров болай дип язган: «25 декабрьдә дошман бик нык каршылык күрсәтүгә карамастан, штурм белән өч тапкыр һөҗүмгә тотканнан соң, Суйдун яулап алынды. Шуның белән бергә, Хоргос – Колҗа юлы дошманнан чистартылды. 300 солдат һәм офицерлардан торган шәһәр гарнизонының күп өлеше

юк ителде. Хәрби трофейлар, шул исәптән мылтыклар һәм пулемётлар кулга төшерелде» [Турсун, б. 269].

Суйдун сугышыннан соң, 1944 елның соңгы көнендә, тыныч юл белән, үзара сөйләшүләр алып бару нәтиҗәсендә Куре шәһәре республика хакимиятенә күчә. Ул иң зур үсешкә ирешкән шәһәрләрнең берсе булган. Аны камап алганнан соң, партизаннар, көчле репродукторлар урнаштырып, шәһәрдәге солдатларны буйсынырга өнди башлаганнар. Уйгур милләтеннән булган гоминдан солдатларының бер төркеме партизаннар ягына чыккан. Шәһәр хакимлеге белән сөйләшүләр башланган һәм алар килешү белән тәмамланган. Әйтергә кирәк, Суйдун, Хоргос, Куре гоминданчылар өчен таяныч ноктасы булган. Шулай итеп, Колҗа шәһәренең көньяк һәм көнбатышында урнашкан, гоминданчыларның иң яхшы ныгытылган терәк пунктлары Көнчыгыш Төркестан Республикасы составына кергән. Нәтиҗәдә Хоргос, Суйдун, Куре тирәсендә гоминданчылар регуляр армиясенең яхшы коралланган ике полкы диярлек юкка чыгарылган.

Партизаннар алдына яңа зур бурыч – Колҗа шәһәре өчен көрәшү бурычы куела. Л.П. Берия күрсәткәнчә, «Мөслимовка ярдәм итү өчен Синьцзянга Пётр Романович Александров җибәрелде. Ул 1892 елда Алма-Атада туган, рус милләтеннән, элек Дутов армиясендә хезмәт иткән, аннары Синьцзянга качкан. 1944 елның августына кадәр ул Колҗада яшәгән, сәүдә белән шөгыльләнгән... Советлар Союзына качып китәргә мәҗбүр булган» [Турсун, б. 159–160].

Партизан отрядлары Колҗа шәһәренә юнәлгән, әмма бу юлда һәртөрле бәрелешләр булып торган. Мисал өчен, Гани-батыр отряды 1944 елның 6 ноябрендә Топадон полиция участогына һөҗүм итеп, шундагы әсирләрне азат иткән. Иреккә чыгучылар арасында Фатихбатырның әнисе, хатыны, хатынының әнисе һәм биш баласы булган.

Колҗа шәһәренең үзендә «Азатлык оешмасы» восстаниегә әзерләнгән, махсус штаб булдырылган. 1944 елның 7 ноябрендә штабта оешма әгъзалары – уйгурлар Рәхимҗан Сабир-хаҗи, Касимҗан Камбари, Абдукәрим Аббасов, татар егете Малик Биктимеров һәм башка берничә кеше җыелган. Нәкъ менә шул көнне шәһәрдә восстание башланган. Монда Абдукәрим Аббасов һәм Пётр Александров туплаган төркемнәр дә катнашкан. Шуны да өстик: Абдукәрим Аббасовның үз отряды белән Колҗага килүе уйгур, татар, рус яшьләренә көчле тәэсир иткән. Яшьләр шушы отрядка языла башлаганнар. Аларның Колҗа шәһәрендәге яшерен оешмасы белән Аббасов отряды арасында элемтә урнаштырылган.

Штаб боерыгы буенча шәһәргә якынлашкан партизан отрядлары гоминданчыларга һөҗүм иткән. Электән үк алып барылган агитация нигезендә гоминданчылар составында булган уйгур яшьләре партизаннарга кушыла башлаган. Партизаннарның саны шәһәр халкы – «уйгур, шулай ук татар, рус, үзбәк, дунган яшьләре хисабына тулыланган. Отрядлар отделениеләргә, взводларга һәм роталарга бүленгән. Шундый бер татар төркеменең командиры итеп Аруп-

абзый, аның урынбасары итеп Айтуган Юничи, сәяси урынбасар итеп Ёсукай билгеләнгән» [Турсун, б. 169].

12 ноябрьдә Гани-батыр отряды шәһәр диварын шартлата, һәм партизаннар шәһәр эченә бәреп керә. Күп тә үтми, Или өлкәсенең полиция идарәсе кулга алына, мондагы әсирләр барысы да азат ителә. Алар арасында «яшь татар егете Мәргуб Исхаков та була, соңрак ул Көнчыгыш Төркестан Республикасы Милли Армиясе полковнигы, Беренче Суйдун кавалерия полкы политкомиссары, аннары Шихос полкы командиры булган. Моңа өстәп шуны да әйтик: 1923 елда Колҗа шәһәрендә дөньяга килгән Мәргуб Тимергали улы Исхаков коммунистлар хакимлеге чорында Кытай Республикасы армиясендә хезмәт итә, генерал-майор дәрәҗәсенә ирешә. Кытай Халык Республикасында генерал булган башка татар кешесе бәлки юктыр да. Узган гасырның 60нчы еллары башында М. Исхаков гаиләсе белән Советлар Союзына чыгуга ирешә. Гомеренең соңгы елларында ул Алма-Ата шәһәрендә яши, хәзер аның нәсел дәвамчылары хәзер дә шунда гомер кичерә.

Колҗа шәһәренең үзәк районнары азат ителгәч, Көнчыгыш Төркестан Республикасының төзелүе хакында игълан ителә. Президент итеп Алихан Тура Шакиров сайлана, хөкүмәт составы раслана. Мондагы халыкның күпчелеген уйгурлар тәшкил иткән. Шуңа күрә хөкүмәт составында уйгур милләте вәкилләренең күп булуы табигый хәл. Уйгурлардан соң казакъларны, татарларны, үзбәкләрне атарга кирәк. Көнчыгыш Төркестанда яшәүче барлык 12 милләтнең дә вәкилләре үзәк хакимият органнары составына кертелгән.

Америка Кушма Штатларының Өремчедәге консулы үзенең докладында мондагы халыкның 75 % ын уйгурлар, нибары биш процентын гына кытайлар тәшкил итүен, восстаниедә уйгурлар, казакълар, татарлардан тыш элеккеге акгвардиячеләр – руслар да катнашуын, башка милләтләрнең, нигездә, мөселман төркиләр икәнлеген билгеләгән. Революциянең СССР котырту нәтиҗәсе түгел, ә җирле халыкның үз гомере өчен көрәше булуын хәбәр иткән. Гоминданчыларның хәле кискенләшүне, мондагы халыкларның беркайчан да үз ирекләре белән ассимиляциягә, кытайлаштыруга риза булмаячагын ассызыклаган. «Хәрби яктан җиңелү һәм тәртипсезлекләр Советлар Союзының йогынтысын көчәйтәчәк, шуның белән Синьцзянның Кытайдан аерылуына китерергә мөмкин», – дип раслый консул [Турсун, б. 228].

Хөкүмәтнең беренче составында мәгариф министры итеп Хәбиб Фазылҗан улы Юничи тәгаенләнгән. «Азат Көнчыгыш Төркестан» (соңрак «Революцион Көнчыгыш Төркестан») газетасының баш редакторы да ул булган. Шунысы да игътибарга лаек: Хәбибнең үлеменнән соң бу вазифаны һәрвакыт татар яки уйгур халыклары вәкилләре башкарган: Хөсәен Насыров, Әсхәт Исхаков, Фуат (Уйгур) Сайрани, Зунун Таиров, Жани Юлдашев.

Финанс министрының урынбасарлары итеп татарлардан Ваккас Миршанов һәм Фатих Аллаяри тәгаенләнгән. Ваккас Миршанов

(1885–1968) Казакъстанның Яркәнд шәһәрендә туган, Германиядә белем алган, 1930 елдан Колҗа шәһәрендә яшәгән. Синьцзянда коммунистик хакимият урнашканнан соң да районның финанс органнарында хезмәт иткән. Соңрак СССР га күчеп, Ташкентта төпләнгән. Фатих Аллаяри (1984–1966) Татарстанда туып үскән. 1920 еллар башында Колҗа шәһәренә килеп, монда зур сәүдәгәр булып танылган.

Югарыда аталган генерал Егнаров төркеме Синьцзянда гамәли эш-башкарган. Советлар Союзыннан азсанлы төркемнәр Синьцзянга килә башлаган. Революцион хәрәкәт көчәйгәннән-көчәя барган: аңа руслар, татарлар, уйгурлар, үзбәкләр, дунганнар һәм башка милләт вәкилләре кушылган. Шуны да искә алыйк: кайбер чыганаклар күрсәткәнчә, восстание уңышка ирешкән очракта, бирелә Советлар Союзы белән дустанә мөнәсәбәттә булган мөстәкыйль, демократик ислам дәүләте кору күздә тотылган.

1944 елның ахырында Советлар Союзы кавалеристларыннан торган бер төркем Или өлкәсенә кертелгән. Кытай чыганакларына караганда, Исхакбәк Мунунов һәм Иван Полинов җитәкчелегендәге шушы төркем татарлардан, кыргызлардан һәм казакълардан торган, һәм Колҗага килеп, сугышларда катнашкан. 1944 елның декабреннән 1945 елның язына кадәр СССРдан Колҗага барлыгы биш отряд киткән. И.В. Сталин һәм В.М. Молотов исеменә адреслaнган докладта: «Яңа хөкүмәтнең үтенече нигезендә, ярдәм сыйфатында генерал Егнаров төркеме кирәкле элемтә чаралары һәм шартлату-җимерү белгечләре белән бергә җибәрелде. Синьцзянда туган яки Урта Азия халыкларыннан булган 590 кешедән гыйбарәт биш отряд восстание районына юл алды», – диелгән [Турсун, б. 257]. Шуны да әйтергә кирәк: болар регуляр Кызыл Армия отрядлары түгел, алар Ташкентта, Алма-Атада, Кыргызстанда һәм башка төбәкләрдә хәзерләнгән гаскәриләрдән торган һәм Кытайга яшерен рәвештә җибәрелгән. Димәк, бу очракта Совет Армиясенең Кытай территориясенә керүе хакында сүз алып бару дөреслеккә туры килми.

Чан Кайши хөкүмәте восстаниенең бөтен Синьцзян территориясенә таралу мөмкинлеген яхшы аңлаган. Шуңа күрә Өремчедән чыккан гаскәр белән Көнчыгыш Төркестан Республикасы хөкүмәтенә буйсынган районнарда калган солдатларның кушылуына зур игътибар бирелгән. Республика җитәкчеләре дә моны төшенгән, ләкин аларны корал һәм башка кирәк-яракларның җитешмәве тоткарлап торган. Президент Алихан Тура конкрет тәкъдимнәр әзерләгән, Совет консулы киңәше белән Совет хөкүмәтенә махсус үтенеч тә җибәрелгән.

1944 елның декабрендә В.С. Егнаров төркеме монда хәрби һәм административ эшләр буенча киңәшче вазифаларын үти башлаган. СССРның хәрби киңәшчеләре республика хезмәткәрләре белән уртак тел таба алганнар, аның бәйсезлеген тәэмин итүдә даими ярдәм күрсәтеп торганнар. Советлар Союзы ярдәме белән Хоргоста махсус хәрби мәктәп ачылган, монда КТР хөкүмәте карары нигезендә офицерлар

һәм радистлар әзерләнә башлаган. Шул ук вакытта регуляр армияне төзү мәсьәләләре дә хәл ителгән. Әлбәттә, бу уңайдан СССРдан килгән баш хәрби киңәшче генерал-майор В.С. Егнаровның да ролен ассызыклап күрсәтергә кирәк.

Восстаниенең коралды көчләре күбесенчә җитәрлек хәрби белеме булмаган көрәшчеләрдән торган. Аларга ярдәм итү максаты белән килгән киңәшчеләр составында руслар да, башка, бигрәк тә төрки халыклар вәкилләре дә булган. Шуларның берсе – Башкортстанда туган Габит Мөҗепов (Музипов, 1907–1981) монда Али Апанди исеме белән танылган. 1920–1930 елларда ул Кыргызстанның Каракол шәһәрендә яшәгән, 1937 елда Көнчыгыш Төркестанга җибәрелгән, бер партизан отрядының разведкасын җитәкләгән, 1944–1949 елларда киңәшче сыйфатында Колҗа шәһәрендә хезмәт куйган. 1946 елда ул «Көнчыгыш Төркестанның бәйсезлеген казанудагы хезмәтләре өчен» республиканың «Бәйсезлек өчен көрәш» исемле беренче дәрәҗәле алтын ордены белән бүләкләнгән. Полковник Мөҗепов гомеренең ахырында Ош шәһәрендә (Кыргызстан) яшәгән.

1945 елның бишенче гыйнварында Республика хөкүмәте «Бәйсезлек декларациясе» кабул итә. Ул «Азатлык оешмасының» югарыда күрсәтелгән сәяси программасына бик якын. Н. Турсун фикеренчә, декларация текстын Әхмәтҗан Касими һәм Хәбиб Юничи әзерләгән. Һәрхәлдә Көнчыгыш Төркестан Республикасы эшчәнлегенең нигезенә нәкъ шушы декларация салынган.

1945 елның гыйнварында Колҗа шәһәре тирәсендәге җирләрне гоминданчылардан тулысынча азат итү өчен сугышлар дәвам иткән. Бу көрәштә шәһәрдә яшәүче кешеләр, шул исәптән хатын-кызлар да, яшүсмерләр дә актив катнашкан. Ниһаять, гоминданчылар чигенергә мәҗбүр булганнар. Беренче февральгә Или елгасы үзәнлеге (Колҗа шәһәре белән бергә) гоминданчылардан тулысынча азат ителгән. Моннан соң инде гоминдан хакимлеге Или өлкәсенә беркайчан да гаскәр җибәрмәгән.

Л.П. Берия үзенең бер докладында: «1945 елның март аена восстаниедә катнашучыларның саны 9300 гә җитте, тиздән бу санның 12 меңгәчә үсүе көтелә,– дип язган. – Аларның хәрби әзерлеге мәсьәләләре белән генерал Егнаров шөгыльләнә. Шушы районда Үзәк Кытай гоминдан хөкүмәтенең 70 меңлек армиясе торганлыгын искә алып, генерал Егнаровка восстаниечеләрне кирәкле корал белән тәэмин итәргә, җитешмәгән хәрби кадрларны әзерләргә боерык бирелде» [Турсун, б. 260]. Чынлап та, Советлар Союзыннан (җитәрлек дәрәҗәдә булмаса да) корал һәм башка кирәк-яраклар килеп торган, хәрби, офицерлар хәзерләү курслары эшләгән. Республиканың СССР белән бәйләнешләре гадәти сәүдә рәвешен алган. СССР дан килгән корал өчен республика атлар һәм сарыклар белән түләгән.

Димәк, 1944 елгы восстаниедә, аның җиңүләргә ирешүендә дә Советлар Союзының булышлыгы искиткеч зур роль уйнаган. Шуны да әйтергә кирәк: шул ук вакытта Кытайдагы Чан Кайши хөкүмәте

СССРдан һәрвакыт корал һәм башка хәрби кирәк-яраклар алып торган, Кытай Коммунистлар партиясе дә Советлар Союзының турыдан-туры ярдәменә таянган.

Ләкин СССР, Кытайда коммунистлар хакимлеге урнашкач, восстание күтәргән көчләргә ярдәм күрсәтүне туктаткан. Бу – Көнчыгыш Төркестан территориясен Кытайның яңа хакимнәре кулына тапшыруны аңлаткан. СССР җитәкчеләренең әлеге гамәле халык мәнфәгатьләрен саклау максаты белән түгел, бары сәясәт мәсьәләләре белән генә аңлатыла. 1949 елда яңа хакимнәр бу восстаниенең «Өч округ революциясе», «Кытайдагы демократик революциянең бер өлеше» генә булуын таныган. Шулай итеп, биш ел дәвам иткән кораллы көрәш нибары Или, Тарбагатай һәм Алтай өлкәләренең күтәрелешенә генә кайтып калган.

Йомгаклап шуны әйтергә кирәк: татар халкы вәкилләре революцион хәрәкәттә актив катнашкан. Гадәттә бертуган агалы-энеле, аталы-уллы татарлар да революцион көрәшкә кушылганнар. Мисалга, Исхаковлар, Мөслимовлар, Юничевлар һ.б. кебек фамилияләрне искә төшерү дә җитә.

Китапта бөтен дөньяга сибелеп яшәгән татар халкының тарихы белән кызыксынучыларга бай һәм шактый нигезле материал тәкъдим итә. Шуңа күрә бүген Н. Турсунның хезмәте Төркиядә һәм Казакъстанда инде нәшер ителгән һәм инглизчәдән рус, уйгур телләренә тәрҗемәләнеп ята.

Әдәбият

Ерзин М. Из глубин Евразии. Алматы: ТОО «Издательство Экономика». 2015. 560 с.

Закиев М.З. Происхождение тюрков и татар. М.: ИНСАН. 2003. 496 с.

Мы из Китая. Сборник воспоминаний. Алматы: КИЦ «АВС». 1999. 206 с.

Турсун Н. Уйғур умумий тарихи (7-том). Шәрқий Түркстан Җумһурийити умумий тарихи. 1-қисим (инқилап, уруш вә сәясәт). Алматы: «МИР» нәшрият өйи. 2022. 556 б.

Хәйруллин Гриф Тимерзаһит улы,
педагогика фәннәре докторы,
«Туран» университеты профессоры
(Казакъстан, Алматы)